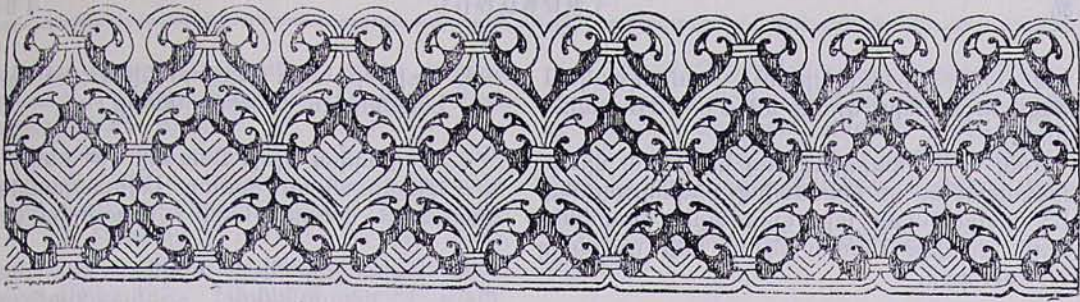

ԵԶՆԻԿ ՔԱՀԱՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՎԵՏԱՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻԶՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական գրերի գյուտից և Աստվածաշունչի հայերեն թարգմանությունից անմիջապես հետո հայ թարգմանիչները, որոնք երկար տարիներ ողորկվել էին Եդեսիա, Կ. Պոլիս, Աթենք, Ալեքսանդրիա՝ ուսանելու հունարեն և ասորերեն լեզուները, իրենց հետ Հայաստան բերելով Եկեղեցու հայրերի ու վարդապետների աշխատությունները՝ թարգմանելու նպատակով, հայերենի են վերածում բազմաթիվ մեկնողական գործեր Ս. Գրքի վերաբերյալ, այդ թվում՝ Հովհան Ոսկեբերանի «Մատթեոսի մեկնությունը», Եփրեմ Ասորու «Համաբարբառի մեկնությունը», Գրիգոր Նյուսացու «Ինն Երանությանց մեկնությունը» և «Հայր Մերի մեկնությունը», Եպիփան Կիպրացու շուրջ 50 ճառերը, որոնք զանազան ավետարանական հատվածների մեկնություններն են, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Ղուկասի մեկնությունը», Հիպոլոդիտոս Բոստրացու «Հովհաննոսի մեկնությունը» և այլն։¹

Թարգմանական գրականությունը հայ մատենագրության մեջ լայն ծավալ է ստանում նաև հետագա դարերում։ Ավետարանների մեկնություններից թարգմանվում են նաև Հովհան Ոսկեբերանի «Հովհաննոս» (ԺԲ դ.) և «Ղուկասու» մեկնությունները,

Նանա Ասորու (Թ դ.) և Նիկողայոս Լյուրացու «Հովհաննոսի մեկնությունները» և այլն։

Ավետարանների մեկնությունների թարգմանություններին զուգահեռ ստեղծվում են նաև ինքնուրույն գործեր։

Հայաստանի մի շարք վանքեր դառնում են Ս. Գրքի մեկնության հոշակավոր դրսեր, որոնցից ամենանշանավորը Սյունյաց Վարդապետարանն էր, որը երկար դարեր (Զ—ԺԵ դդ.) հայ իրականության մեջ կոչվում էր «երկրորդ Աթենք»։ Հիշվում են այս դպրոցի նշանավոր ներկայացուցիչներ Պետրոս եպս. Սյունեցին (+557), Մաթոսաղան (634—641), Մովսես եպս. Սյունեցին (+725), Ստեփանոս եպս. Սյունեցին (+735) և այլն։

Դժբախտաբար, սակայն, Սյունյաց Վարդապետարանի շուրջ 600 տարվա գրական աշխատանքը ոչնչացավ մեկ օրում, 1170 թ., երբ սելջուկների կողմից գրավված Բաղաբերդ ամրոցում այրվեցին պաշտպանության համար այնտեղ հավաքված ողջ Սյունիքի ձեռագրերը, ավելի քան 10.000 օրինակ։ Ավետարանների մեկնության միակ ամբողջական երկը, որ փրկվել է Սյունյաց դպրոցից, Ստեփանոս Սյունեցու «Մեկնութիւն չորից Աւետարանացն» գործն է, որի մասին պիտի խոսենք քիչ հետո։

Այս գործից բացի, մեզ հասած Ավետա-

¹ Տես Հ. Գաբեգին Զարբհանալեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, (Դ—ԺԳ դդ.), Վենետիկ, 1889;

² Անդ։

րանների միջնադարյան ամբողջական մեկնությունները գրվել են ԺԱ—ԺԵ դարերում:

Իսկ Ե—Ժ դարերից մեզ են հասել միայն հատվածներ ու ճառատիպ մեկնություններ Ավետարանների այս կամ այն հատվածների մասին: Ստորև նշում ենք դրանցից մի քանիսը.

1. Մամբրե Վերծանող (Ե դար)
ա. Ճառ ի յարութիւնն Հագարո³:
բ. Ճառ ի գալուստ Տեառն յԵրուսաղէմ⁴:
գ. Յաղագս եկաւորութեան Փրկչին յԵրուսաղէմ⁵:
դ. Ի Ծնունդն Փրկչին⁶:
ե. Մեկնողական հատվածներ Դուկասի և Հովհաննեսի Ավետարանների մեկնություններից՝ Սարգիս Կունդի համատուտ խմբագիր մեկնություններում:
2. Եղիշե (Ե դար)
ա. Յայտնութիւն Տեառն ի Թաքոր լեռին⁷:
բ. Ի Մկրտութիւնն, ի Մատնութիւնն, ի Չարչարանս, ի Խաչելութիւնն, ի Թաղումն և ի Յարութիւնն Քրիստոսի⁸:
գ. Մեկնութիւն Հայր Մերի⁹:

3. Մովսէս Քերթող (Զ դար)
Մեկնողական հատվածներ Դուկասի և Հովհաննեսի Ավետարանների մեկնություններից՝ Սարգիս Կունդի խմբագիր մեկնություններում:

4. Պետրոս եպս. Սյունյաց (557)
ա. Գովեստ ի Ա. Աստուածածինն⁶:
բ. Ճառ ի Ծնունդն Քրիստոսի⁶:
գ. Մեկնութիւն չորից Աւետարանացն (կորած):

5. Անանիա Ծիրակացի (Է դար)
ա. Ճառ ի յայտնութիւն Տեառն⁷:
բ. Ճառ ի Զատիկն Տեառն⁷:

³ Կորին Վարդապետի, Մամբրէի Վերծանողի եւ Դաթի Անյաղթի մատենագրութիւնը, Վեներիկ, 1833, էջ 35—93:

⁴ Ձեռագիր Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ Երևանի), № 1798:

⁵ Սրբոյ Հօրն մերոյ Եղիշէի մատենագրութիւնը, Վեներիկ, 1833, էջ 220—284:

⁶ Գ. Տէր-Մկրտչեան, Պետրոս եպս. Սիւնեաց, Վաղարշապատ, 1902:

⁷ Անանիա Ծիրակացոյ Մնացորդք Բանից, հրտ. Բ. Պ. Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 4—26:

6. Գրիգոր եպս. Արշարունի (Է—Ը դդ.)
Մեկնութիւն Ընթերցուածոց⁸:

7. Զաքարիա կթղ. Զագեցի (Թ դար)
Մեկնողական ճառեր Ավետարանների զանազան հատվածների վերաբերյալ⁹:

8. Ավետարանների մեկնության առաստաղն է պարունակում «Տօնապատճառ»¹⁰ ժողովածուն, որը Հայ Եկեղեցու տոների բացատրությունն է և յուրաքանչյուր տոնին ընթերցվող Ավետարանների մեկնությունը: Մեզ են հասել «Տօնապատճառի» երեք խմբագրություններ¹¹, որոնցից առաջինը կազմել է Սամվել Կամբջաճորեցին (Ժ դար) և այլն:

Անշուշտ մենք այստեղ նպատակ չունենք ներկայացնելու բոլոր նմանատիպ գործերը: Այս փոքրիկ աշխատասիրությամբ ցանկանում ենք ներկայացնել միայն Ավետարանների մեզ հասած հայ միջնադարյան ամբողջական մեկնությունները՝ մատենագիտական ձևով:

Ա.—Չորս Ավետարանների մեկնություն

1. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍՅՈՒՆԵՑՈՒ (+735)
Ստեփանոսի Հայոց Իմաստասիրի և Սիւնեաց եպիսկոպոսի կարճատև մեկնություն չորից աւետարանացն Քրիստոսի Աստուծոյ

Սկ. «Գիրք Ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի, որդւոյ Դաթի»

«Գիրք լինելութեան» ասեն հերձուածողք. այնքիկ, որ ասենն, եթէ ոչ էր մըշտընեաւորակից Քրիստոս՝ Որդի Աստուծոյ, Հար գոյացութեամբ, այլ եղեալ ասեն և սկիզբն առ ի Մարիամա: Իսկ մեք ոչ այդպէս, այլ «գիրք լինելութեան» ասենք. զլինելութեանն, որ յաղագս մերոյ փրկութեանն եղեւ մարդ և նմանեցաւ մեզ ամենիմք, բայց ի մեղաց¹²:

Ինչպէս նշեցինք արդեն, Ստեփանոս Սյունեցու այս գործը Սյունյաց մեկնողա-

⁸ Հ. Ք. Զաքեան, Մեկնութիւն ընթերցուածոց Գրիգորիի եպս. Արշարունոյ, Վեներիկ, 1964:

⁹ «Արարատ», 1888, էջ 461—475, «Բագմավէպ», 1910, էջ 550—556, Ձեռ. Երևանի 524, 724, 942, 993, 996, 1007, 1147 և այլն:

¹⁰ Երևանի ձեռ. 2021, 2039, 4139, 1007 և այլն:

¹¹ Փայլակ Անթարքան, «Տօնապատճառ» ժողովածուն, «Բանբեր Մատենադարանի», 1971, № 10, էջ 103—127:

¹² Երևանի Մատենադարանի ձեռագիր հմր. 5551, էջ 224ա:

կան դպրոցի հին շրջանից մեզ հասած Քրիստոսի Ավետարանի մեկնության միակ ամբողջական երկն է (Ը դար):

Երկար ժամանակ այս երկը կորած էր համարվում: 1917 թ. Գարեգին եպ. Հովսեփյանին հաջողվում է գտնել այն 1155 թ. գրված մի ձեռագրում¹³: 1951—52 թթ. նույն Գարեգին Հովսեփյանը, արդեն իբրև Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, հրատարակության է հանձնում այս մեկնությունը, որի շարվածքը բռնում է 140 մեծադիր էջ¹⁴: Սակայն, դժբախտաբար, հրատարակչի մահվան պատճառով տպագրությունը կիսատ է մնում, և գործը մինչև այժմ չի հրատարակվում:

Ստեփանոս Սյունեցին իր այս մեկնությունը գրել է Հայոց Ղավիթ Ա. (728—741 թթ.) կաթողիկոսի պատվերով:

Գործը ունի բնագրային պարզաբանական բնույթ. Սյունեցին մեկնել է Ավետարանների «դժուարապատում» բառերը և խոսքերը, բնագրային ճշտումներով: Այս եղանակով նախ մեկնել է ըստ Մատթեոսի Ավետարանը և ապա մյուս երեք Ավետարաններից այն հատվածները, որոնց համապատասխան հատվածները չկան ըստ Մատթեոսի Ավետարանում:

Ըստ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունը մեզ է հասել միայն վերոհիշյալ Երևանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5551 ձեռագրով, էջ 224ա—291բ: Մեզ հաջողվեց գտնել նաև այս մեկնության մի փոքրիկ համառոտագրություն, Երևանի Մատենադարանի № 1138 ձեռագրում (գրված՝ 1347 թ.), էջ 389բ—390ա:

Ըստ Մարկոսի Ավետարանից մեկնված է միայն ԺԴ 53 համարը: Այդ հատվածը նույնպես մեզ է հասել միայն Երևանի № 5551 ձեռագրով, էջ 292ա:

Ըստ Ղուկասի Ավետարանի մեկնությունը, բացի Երևանի № 5551 ձեռագրից, էջ 292բ—307ա, մեզ է հասել նաև վենետիկի № 740 ձեռագրով¹⁵, էջ 2բ—178բ (գրված՝ 1835 թ.):

Ըստ Հովհաննոս Ավետարանի մեկնությունը, բացի Երևանի № 5551 ձեռագրից, էջ 307ա—322ա, մեզ է հասել նաև Երևանի № 1349 (ԺԷ դ.), 1350 (ԺԶ դ.), 2520 (1306 թ.), 9372 (ԺԶ դ.) և Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Ձեռագրատան № 1046, էջ 5—25, ձեռագրերով¹⁶:

Ստեփանոս Սյունեցու ըստ Ղուկասի և

ըստ Հովհաննոս Ավետարանների մեկնությունները օգտագործվել են Սարգիս Կունդի խմբագրած ըստ Ղուկասի և ըստ Հովհաննոս Ավետարանների խմբագիր մեկնություններում, իբրև կարևոր աղբյուրներ:

Բ.—Ըստ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնություններ

2.—ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑՈՒ (+1070 թ.)

[Մեկնությունն Ավետարանին Մատթեոսի Անանիայի Հայոց վարդապետի ի խնդրոյ հօր [Դիոսկոր]ոսի, զոր լետոյ իմ աղաչեալ գլուսատորիչ վարդապետն Սարկաւազ ըստ մականութեան և երկրորդ լուսաւորիչ] հայ ազգին և յաղագս սիրոյն զոր էր առ իմ անպիտանութիւն [բ]ազում ջանիւ և աշխատութիւն կրեաց յաղագս այսր տառիս.

Այ. Ընկալալ գիրաման տեառն իմոյ հօր Դիոսկորոսի և հոգեյիւր վարդապետի Սանահնի սուրբ ուխտի առաջնորդի, զոր յով ըղձիւ և սիրական բաղձանօք հարցեալ պահանջեցեր ի մէջ, վասն բացալատութեան տէրոնեան բանից կենսաբեր աւետարանին...¹⁵:

Անանիա Սանահնեցին այս երկը գրել է Սանահնի վանքում, Սանահնի վանահայր Դիոսկորոսի (1037—1063 թթ.) խնդրանքով:

Դժբախտաբար փրկվել է միայն երկի սկզբնական մասը՝ Ա.—Ժ-ի մեկնությունը, միայն մեկ՝ Երևանի Մատենադարանի № 2686 ձեռագրով, գրված ԺԲ դարում, էջ 1ա—109բ:

Նույն Մատենադարանի № 2859 ձեռագիրը արտագրություն է վերոհիշյալից՝ կատարված ԺԺ դարում:

3.—Ս. ՆԵՐՍԵՍ ԾՆՈՐՀԱԼՈՒ (+1173թ.)

Ս. Ներսես Ծնորհալին սկսել է մեկնել Մատթեոսի Ավետարանը իր եղբոր՝ Գրիգոր Գ. Պահլավունի կաթողիկոսի (1113—1166) խնդրանքով, հավանաբար, Հոռնկալում, սակայն, դժբախտաբար, չի կարողացել ամբողջացնել այն: Մեկնել է մինչև Ե 17 համարը:

Ակզբում ունի մի արժեքավոր ներածություն, ուր խոսում է 10 խորանների և չորս ավետարանիչների մասին:

Երկը տպվել է 1825 թ. Կ. Պոլսում¹⁶, մեկ ձեռագրի վրայից (էջ 5—106):

¹⁵ Երևանի ձեռագիր հմր. 2686, էջ 2ա:

¹⁶ Մեկնությունն Սուրբ Աւետարանին որ ըստ Մատթեոսի, արարեալ ի արքուն Երեսիս Ծնորհալոյ մինչ ի համարն 17 հինգերորդ գլխոյն և անտի

¹³ Նույնը, էջ 223ա—322բ:

¹⁴ Մեսրոպ վրդ. Գ. Գրիգորեան, Ստեփանոս Սյունեցի, Պէյրուք, 1958, էջ 48—68:

Այսօր գոյություն ունեն այս երկը պարունակող ավելի քան 60 ձեռագրեր, որոնցից հնագույններն են. Երևանի 1098 (1320 թ.), 1247 (ԺԳ դար), էջ 2ա—98ա, 1283 (ԺԳ դար), էջ 11ա—65ա, 1257 (ԺԴ դար), 1398 (ԺԴ դար), 2523 (ԺԴ—ԺԵ դդ.), 2610 (1363 թ.), 4139 (1267 թ.), 5933 (ԺԴ դար), Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարանի (այսուհետև՝ Երուսաղեմի) 332 (1278 թ.), 458 (ԺԳ դար):

4. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ԵՎ ԵՓՐԵՄԻ (ԺԲ—ԺԳ դդ.)

Ս. Ներսես Շնորհալու աշակերտներ Արիստակեսը և Վերջինիս աշակերտ Եփրեմը, ցանկանալով ամբողջացնել Շնորհալու կիսավարտ գործը, շարունակել են այն՝ խմբագիր մեկնության ձևով:

Այս շարադրանքի հիմքում ընկած է Հովհանն Ոսկեբերանի մեկնությունը: Հավաքողները օգտագործել են նաև Եպիփան Կիպրացու, Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու և Հին Եկեղեցու այլ հայրերի գրվածքները:

Ձեռագրերում այս երկը միշտ հաջորդում է Ս. Ն. Շնորհալու մեկնությանը, նրա հետ կազմելով մի ամբողջություն: Բաղկացած է չորս մասերից¹⁷:

1. Առաջինն Ներսեսի Հայոց Կաթողիկոսի, ի խնդրոյ ձորին ելբօրն Գրիգորիսի վերադիտողի հայոց (15ա—134ա):

2. Նորին Յոհաննու (Ոսկեբերանի) ի Կապեռնաում: Գիրք երկրորդ (134ա—224ա):

3. Նորին Յոհաննու Ոսկեբերանի: Գիրք երրորդ: Կեսարացոց (224ա—294բ):

4. Տեառն Յոհաննու Ոսկեբերանի: Գիրք չորրորդ: Փարիսացոց (294բ—353ա):

Այս աշխատությունը մեզ է հասել շուրջ երեսուն ձեռագրերով, որոնցից հնագույնները հետևյալներն են. Երևանի 1283 (ԺԳ դար, 11ա—65ա—180ա), 1257 (ԺԴ դար), 1253 (1590 թ., 15ա—134ա—353ա), 1280 (ԺԵ դար), 1245 (1613 թ.), 1282 (1604 թ.), Երուսաղեմի 332 (1278 թ.), 283 (1486 թ.), Զմմաթի վանքի Մատենադարանի (այսուհետև՝ Զմմաթի) 125 (հին 49, ԺԵ դար) և այլն:

5. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԾՈՐԾՈՐԵՑՈՒ (+1325 թ.)

Հովհաննես Ծործորեցին նույնպես շարունակել է Ս. Ներսես Շնորհալու կիսավարտ

գործը՝ սկսելով Ե 18-ից: Սակայն ոչ թե նախորդ՝ խմբագիր մեկնության նման, այլ ինքնուրույն մեկնությամբ, Ծործորի Ս. Աստվածածնի վանքում:

Այս գործը հրատարակվել է 1825 թ. Կ. Պոլսում¹⁸, մեկ ձեռագրի վրայից, Ս. Ներսես Շնորհալու մեկնության հետ միասին (էջ 107—625):

Այս գործը նույնպես ձեռագրերում միշտ հաջորդում է Շնորհալու մեկնությանը:

Այս գործի մեզ հասած ձեռագրերը հետևյալներն են. Երևանի 2220 (1789 թ.), 2271 (1724 թ.), 2687 (1476 թ.), 4032 (1659 թ.), 7284 (ԺԸ դար), 7854 (ԺԸ դար), 8198 (ԺԴ դար), Երուսաղեմի 275 (1779 թ.), 416 (—), 581 (1674 թ.), 719 (—), 967 (ԺԸ դար), Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի (այսուհետև՝ Նոր Զուղայի) 188 (1402 թ.), 189 (1667 թ.):

6. Ս. ՀՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ (+1387)

Յոհաննու Որոտնեցու տիեզերալոյս բաբունապետի արարեալ բան յԱւետարանէն Մաթեոսէ:

Սկ. Մաթեոս մարդ անուանեցաւ...¹⁹:

Ս. Հովհանն Որոտնեցու Մաթեոսի Ավետարանի մեկնությունը մեզ է հասել միայն մեկ՝ Երուսաղեմի № 1282 ձեռագրով (էջ 109—194):

7.—Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ (+1409 թ.)

Գրիգորի՝ աշակերտի եռամեծի եւ տիեզերալոյս վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցու, Հաւաքեալ քաղուածոյ Մեկնութիւն Սուրբ Աւետարանին Մաթեոսի, ճախերգաբար քաղդաստութիւն չորս գետոցն Եղեմաբոլիս չորից Աւետարանչացն հոգեբոլիս: Ազգենա Հոգի Սուրբ Աստուած ճշմարիտ:

Սկ. Արդ չորս գետն ճմանի չորից աւետարանչացն: Փիսոն, որ է Անգէս, կամ Ինդոս, ի Մաթեոս համեմատի ըստ հնգից յեղանակաց: Նախ՝ ըստ անուանն...²⁰:

Ս. Գրիգոր Տաթևացին այս գործը գրել է շատ հավանաբար Տաթևի վանքում:

Այն բաղկացած է 6 հատորից: Յուրաքանչյուր հատորի առջև կա նյութերի ցանկ, իսկ մեկնության սկզբում կա մի արժեքավոր ներածություն, ուր խոսվում է 4 գետերի և 4 կենդանիների՝ ավետարանիչների հետ համեմատելու, Ավետարանների գրության ժամանակի և վայրի, չորս ավե-

սարաբեալ յերանկայոյն Յոհաննու Երզնկացոյ որ և կոչի Ծործորեցի, Կ. Պոլիս 1825:

¹⁷ Երևանի ձեռ. 1253, էջ 15ա—134ա—353ա:

¹⁸ Մար Յուզակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան (այսուհետև՝ Մ.Յ.Ն.Ս.Յ.) հտ. Դ, Երուսաղեմ, 1969, էջ 473:

¹⁹ Երևանի Մատենադարանի ձեռագիր հմր. 1800, էջ 12ա:

տարանիչների, Ավետարանների կանոնի և ներածական այլ հարցերի մասին:

Այս մեկնությունը մեզ է հասել ալվելի քան 100 ձեռագրով: Այստեղ նշում ենք միայն հնագույնները. Երևանի 1198 (1413 թ.), 1264 (1416 թ.), 1266 (ԺԵ դար), 1295 (1410 թ.), 1298 (ԺԵ դար), 1299 (ԺԵ դար), 1300 (1456 թ., էջ 7ա—316ա), 1301 (1451 թ.), 1303 (1417 թ.), 1304 (ԺԵ դար), 1305 (ԺԵ դ.), 1306 (1419 թ.), 5060 (ԺԵ դար), 6102 (ԺԵ դար), 6649 (ԺԵ դար), 9470 (ԺԵ դար), 3578 (1402 թ.), 3930 (1407 թ.), 3942 (ԺԵ դար), 4419 (1449 թ.), 5133 (1427 թ.), 5232 (1403 թ., էջ 4ա—55ա, թերի), Երուսաղեմի 1223 (1411 թ.), 1877 (1434 թ.), Ջմմատի 407 (հին 417, 1415 թ.):

Գ. Ըստ Մարկոսի Ավետարանի մեկնություն

8. ԲԱՐՍԵՂ ՄԱՇԿԵՎՈՐՑՈՒ (+1345(50))

Բարսեղ Մաշկեղոցու այս գործը Մարկոսի Ավետարանի միակ հայ միջնադարյան մեկնությունն է: Այն գրվել է 1325 թ. Կիլիկիայի Մաշկեղոս վանքում:

Դժբախտաբար մեզ է հասել միայն երկի Բ մասը, որը Թ 11—ԺԶ-ի մեկնությունն է: Այն հրատարակել է Հ. Անդրեաս վրդ. Նարինեան Ալեքեցին, երկու ձեռագրերի համեմատությամբ (ԺԶ—ԺԷ դարերի), 1826 թ. Կ. Պոլսում²⁰:

Շուրջ երեսունհինգ ձեռագրեր մեզ են ավանդել այս գործը: Եվ որ կարևորն է, մեզ է հասել նաև հեղինակի ձեռագիրը (Երևանի 1314, 1325 թ.):

«Լույս» պարբերականի 1905 թ. համարում հաբլեն ծ. վ. Կյուլեսերյանը հրատարակել է երկու մեծ հատվածներ այս մեկնությունից՝ աշխարհաբար թարգմանությամբ (էջ 1096—1100, 1117—1121):

Ավետարանի յուրաքանչյուր հատվածի մեկնությունից հետո հեղինակը գրել է մի խրատ/հորդորակ, որոնց աշխարհաբար թարգմանությունը վերջերս հրատարակվեց Անուշավան վրդ. Դանիելյանի թարգմանությամբ²¹:

Դ. Ըստ Ղուկասի Ավետարանի մեկնություններ

9. ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՍԵՎԼԵՌՆՑՈՒ (+1160)

Իգնատիոսը իր այս գործը գրել է շուրջ 1130-ական թթ., Կիլիկիայի Սև լեռան Շաիրիի վանքում: Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու (1113—1166) խրնդրանքով:

Պատմվում է²², թե երբ Գրիգոր Գ Պահլավունի Կաթողիկոսը հանձնարարում է Իգնատիոսին գրել Ղուկասու Ավետարանի մեկնությունը, վերջինս դժկամում է և չի ձեռնարկում այն: Եվ մի օր տեսիլք է ունենում, թե ինչպես մի լուսավոր պալատում որպիսություն էին անում Եկեղեցու վարդապետները: Ինքն էլ է փախագում ներս մըտնել, սակայն չեն թողնում՝ ասելով, թե քանի որ չաշխատեցիր Ավետարանի մեկնության համար, այստեղ չես կարող մտնել: Այդ տեսիլքից ազդված, Իգնատիոսը սկսում է գրել Ղուկասու Ավետարանի մեկնություն Գ Պահլավունու (1113—1166) խրնդրանքով:

Այս երկը ունեցել է երկու տպագրություն Կ. Պոլսում 1735 թ. և 1824 թ.²³ մի ձեռագրի վրայից:

Այսօր կան այս երկը պարունակող ալվելի քան վաթսուն ձեռագրեր, որոնցից հնագույններն են. Երևանի 1283 (ԺԳ), 1342 (1292 թ.), 1523 (ԺԳ դար), 3405 (1357 թ.), 3782 (ԺԲ) հատված, 3787 (ԺԴ դար), 3952 (ԺԳ դար), 5353 (ԺԳ դար), Երուսաղեմի 295 (1381 թ.), 334 (1204 թ.), 352 (1272 թ.), 453 (1371 թ.) և Ջմմատի 507 (1371 թ.):

Երևանի № 1138 ձեռագրում (էջ 252ա—265ա), գրված 1347 թ., կա այս մեկնության մի համառոտագրությունը, որ և կան 7 համառոտ հատվածներ Եփրեմ Ասորու «Համաբարբառի մեկնությունից»:

10.—ՍԱՐԳԻՍ ԿՈՒՆԴԻ (+1184(90))

Մեկնություն սուրբ Աետարանին Ղուկասու, հառաքեալ Սրբոյն Սարգսի Հայոց վարդապետին և անյաղթ հռետորի ի սրբոց աստուածաբան վարդապետացն մերոց Եփրեմի, Ոսկերեքանի, Կիրողի, Ստեփանոսի,

²⁰ Մեկնություն Սրբոյ Աետարանին որ ըստ Մարկոսի, Արարեալ երանելոյն Բարսղի Շնորհալի վարդապետի ժոն կոչեցելոյ՝ ըստ մակադրական անուանն, լուսատոր մտօք և իմաստալի յորոյրակօք, հատոր երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1826 թ.:

²¹ Բարսեղ Մաշկեղոցի, Յորդորակներ, աշխարհաբարի վերածեց Անուշավան վրդ. Դանիելյան, Անթիլիաս, 1980 թ.:

²² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Յեհաննեսյանի, Երևան, 1961 թ., էջ 111—112:

²³ Մեկնություն Սրբոյ Աետարանին որ ըստ Ղուկասու, Արարեալ սուրբ վարդապետին Իգնատիոսի ի խնդրոյ Տեառն Գրիգորիսի Հայոց Կաթողիկոսի, Կ. Պոլիս, 1824:

Իգնատիոսի եւ այլոց վարդապետացն մերոց, զոր տեսանես յառաջիկայդ:

Աւգնէա Հոգի Սուրբ Աստուած ճշմարիտ:

Սկ. Լնույ զայս իմաստ աստուածային քո ըղձից՝ պարտ համարեցայ, ո՛վ Գրիգորիոս քահանայապետական գլուխ և սին հաստատութեան եկեղեցւոյ...²⁴:

Այս երկը պետք է նկատել Ս. Գրքի առաջին մեկնողական գործը հայ մեկնողական գրականության մեջ, որ շարադրվել է «խմբագիր» գրական ժանրով: Հեղինակը այն կազմել է 1178 թ.:

Աշխատության հիշատակարանում²⁵ խմբագրողը հիշատակում է իր աղբյուրները, որոնք հետևյալներն են. Եփրեմ Խորի, Կյուրեղ Ալեքսանդրացի, Ստեփանոս Սյունեցի և Հովհան Ոսկեբերան, որպես հիմնական աղբյուրներ, և Գրիգոր Աստվածաբան, Եպիփան Կիպրացի, Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Սարկավագ Վարդապետ, Մովսէս Քերթող և Մամբրե Վերծանող և Ոսկեբերանի աշակերտ Թեոփիլոս:

ԺԵ դարում այս երկը օգտագործվել է իբրև դասագիրք Մեծոփի վանքում²⁶:

Այս երկը փրկվել է միայն 3 ձեռագրերով.

Երևանի 2609 (1184 թ.), էջ 1ա—318բ:
5591 (1427 թ.), էջ 23ա—240ա:
Երուս. 149 (1821 թ.):

11. ՄԱՏԹԵՈՍԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ
(+1415(20))

Նուստ և յետին աշակերտ Մաթեոս եռամեծաց Յովհաննոս և Գրիգորի աշխատասիրեաց հաւաքումն Բանին Աւետարանին Ղուկասոս և քարոզ յովսէփի վայելումն մանկանց Հայաստանեայց:

Սկ. Ամենայն ոք որ ծոյ է յաստուածային ուսումն ընդունել զխրատս հոգեշահս, յորժամ սկսանի ընթեռնույ զգիրս սուրբս, չորս կերպիս ալպանէ, նախ թէ երկար քանի է գրեալն...²⁷

Մ. Զորոպեցին այս երկը գրել է 1391 թ. Երնջակի Ապրակունյաց վանքում. «առ ոտս Հռետորին Գրիգորի»:

Երկը գրված է հարց ու պատասխանի և ճառերի ձևով: Բաղկացած է 22 ճառերից, որոնք իրենց մեջ պարունակում են 158 հարցեր:

Երկը պահպանվել է ավելի քան 40 ձե-

ռագրերով: Բարեբախտաբար մեզ է հասել նաև հեղինակի ձեռագիրը (Երևանի 2519, էջ 4ա—74բ), որը, սակայն, լեղծված է էջերի եզրերում: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, նշում ենք նաև մի քանի հնագույն ձեռագրեր, որոնք պետք է օգտագործել տեքստի նախնական վիճակը վերականգնելու համար:

Երևանի 20 (1497 թ.), 1130 (ԺԵ դար, էջ 196բ—261բ), 5232 (1403 թ., էջ 58ա—154ա), Երուսաղեմի 1248 (1422 թ.), 1258 (ԺԵ դար), 1284 (ԺԵ դար), 1574 (1420 թ.):

Ե.—Ըստ Հովհաննոս Ավետարանի մեկնությունների

12.—ՍԱՐԳԻՍ ԿՈՒՆՐԻԻ (+1184(90))

Սկ. Պատճառ սուրբ Աւետարանին Յոհաննոս: Որք արտաքին հանդիսիցն լինին տեսողք...²⁸:

Սարգիս Կունդը, Ղուկասի Ավետարանի խմբագիր մեկնությունը կազմելուց հետո, նույն եղանակով շարադրել է նաև Հովհաննոս Ավետարանի մեկնությունը:

Երկը հիմնված է Ստեփանոս Սյունեցու, Ոսկեբերանի և Եփրեմի գրությունների վրա: Լուսանցքում հիշվում են նաև Նանա (26 աճաւ), Սեբ. (3), Կղ. (1), Մամբրե վերծանող (3), Գրիգոր հայոց կթղ. (1), Զաքարիա հայոց կթղ. (19), Մովսէս (1), Թեոփիլոս աշկ. Ոսկ. (3) և Իգնատիոս (8):

Այս երկը մեզ է հասել միայն երկու ձեռագրով.

Երևանի № 4006 (1644 թ.), էջ 1ա—138բ:
Երուս. № 855 (1706 թ.ից առաջ), էջ 1—500:

13. Ս. ՀՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ (+1387)

Այս գործը մեզ է հասել միայն երկու ձեռագրերով, որոնք երկուսն էլ գտնվում են Երուսաղեմում. 412 (1828 թ., էջ 32—188), 1282 (—, էջ 313—378):

Յոհաննոս Որոտնեցու տիեզերալուր վարդապետի արարեալ բան յԱւետարանն Յոհաննոս, որ ասէ. Ի սկզբանէ էր Բանն և Բանն էր:

Սկ. Բազումք սկզբնունք աշխարհի, նոքա որպէս սկզբնունք արարչականք երկնի և երկրի...²⁹:

²⁸ Երևանի Մատենադարանի ձեռագիր հմր. 4006, էջ 1ա:

²⁹ Մ.Յ.Զ.Ս.Յ., հտ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 353:

³⁰ Երևանի ձեռագիր հմր. 1300, էջ 317ա:

²⁴ Երևանի Մատենադարանի ձեռագիր հմր. 5591, էջ 23ա:

²⁵ Աճղ, էջ 239բ—240ա:

²⁶ Աճղ, էջ 240բ:

²⁷ Երևանի ձեռագիր հմր. 2519, էջ 5ա:

14.—Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՑՈՒ
(+1409 թ.)

Գրիգոր եռամեծի եւ քաջ հռետորի եւ իմաստասիրի՝ աշակերտի Յովհաննու Ռոտունցու Մականուն կախելոյն ի սերն Յիսուսի, ի յիդ՝ բաղձանաց բանասէր անձանց նորին աշակերտաց արարեալ Լուծումն համառատ յառաջաբան Աւետարանին Յովհաննու:

Սկ. Յառաջաբան: Լուծումն նախերգանս ոչ է Նանայի մեկնէ, այլ վարդապետին, որ վասն խոնարհութեան զանուն իւր ոչ գրէ, որ թարգմանեալ է ի մեր լեզուն:

բն. Ոչինչ ըզձալի:

լծ. Բան բազում բարի...³⁰:

Ս. Գրիգոր Տաթևացին ըստ Մատթեոսի Ավետարանի մեկնությունից հետո գրում է ըստ Հովհաննու Ավետարանի մեկնությունը, որը բաղկացած է երեք սովորաձավալ հատորներից:

Ինչպես ըստ Մատթեոսի, այնպես էլ ըստ Հովհաննու Ավետարանի մեկնությունը Տաթևացին շարադրել է իր աշակերտների խնդրանքով. երկու մեկնություններն էլ եղել են Տաթևացու դասավանդությունների արդյունք:

Երկր ունի մի արժեքավոր ներածություն, որ հանգամանորեն խոսվում է Ս. Հովհաննու Ավետարանի և Հովհաննու Ավետարանի աստվածաբանության մասին:

Այս երկը մեզ է հասել շուրջ 40 ձեռագրերով, որոնցից հնագույնները հետևյալներն են. Երևանի 1394 (1437 թ., էջ 2ա—363բ), 3584 (ԺԵ դար, էջ 1ա—177բ), 1300 (1456 թ., էջ 317ա—596բ), 1395 (ԺԵ դար), 1396 (ԺԵ դար), 3191 (ԺԵ դ.), Երուսաղեմի 1284 (ԺԵ դար), 1877 (1433 թ.):

15. ՄԱՏԹԵՈՍ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ (+1415(20))

Մատթեոս վարդապետի եւ տիեզերալույս րաբունապետի արարեալ բան յԱւետարանէն որ ասէ. Ի սկզբան էր Բանն եւ Բանն էր առ Աստուած:

Սկ. Կահառոյիմ ով կանառք լուսերամից և դասք սերովբէից սակս տրամաբանութեան երկուց ներհակ հոմանունաց³¹:

Մատթեոս Զուղայեցին Ղուկասու Ավետարանի մեկնությունից հետո գրում է Հովհաննու Ավետարանի մեկնությունը՝ դարձյալ նույն ճառերի և հարց ու պատասխանների ձևով:

Մի շարք ձեռագրերում Մատթեոս Զուղայեցու այս գործը սխալմամբ վերագրւ-

ված է Հովհաննու Ռոտունցուն (օր. Երևանի 3918, 5502, 5871, 7527 և այլն):

Ինչպես վկայում է հեղինակը իր հիշատակարանում³², այս գործը Հովհաննու Ավետարանի կարևոր դրվագների մեկնությունն է:

Այս երկը մեզ է հասել 35 ձեռագրերով, որոնցից հնագույնները հետևյալներն են. Երևանի 2178 (ԺԴ դար), 5232 (1403 թ., էջ 154բ—241ա), 1131 (ԺԵ դ.), 1357 (ԺԶ դար, էջ 128ա—188ա), 3918 (1591 թ.), 5502 (ԺԶ դ.), 5871 (ԺԴ—ԺԵ դդ.), 1288 (1612 թ.), 4412 (1613 թ.), Երուսաղեմի 1248 (1422 թ.), 1258 (ԺԴ դ.), 998 (1623 թ., էջ 1—199):

16. ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑՈՒ (+1425)

Համառատ Մեկնություն Յովհաննու Աւետարանին: Ազնեա Յիսուս:

Սկ. Ի սկզբանէ էր բանն: Գիտել պարտ է, թէ վասն է՞ր զսկիզբն ճառիս ի բանն դէ և ոչ ի Հայր...³³:

Գրիգոր Խլաթեցին այս երկը գրել է 1400 թ., Սուխարա վանքում: Ինչպես որ վկայում է նույն ինքն հեղինակը իր գործի վերջաբան-հիշատակարանում³⁴, այս գործի հիմքում ընկած են հեղինակի ուսուցիչ Սարգիս վրդ. Ապրակունցու դասավանդությունները:

Այս երկը մեզ է հասել միայն մեկ՝ Երուսաղեմի 2521 ձեռագրով, էջ 1—530, որը և, բարեբախտաբար, հեղինակի ձեռագիրն է:

Շատագործված ձեռագրացուցակների ցանկը.

1. Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հատոր Ա. կազմեց Սմբատ Տէր—Աւետիսեան, Վիեննա—1970:
2. Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին. կազմեց Մեսրոպ վրդ. Քէշիշեան, Վիեննա—1964:
3. Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, հատոր Բ. «Անտոնեան հաւաքածոյ» կազմեցին Հ. Ն. Սկիսեան և Հ. Հ. Ուկեսան, Վիեննա—1971:
4. Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողոսեան, հտ. Ա.—Թ, Երուսաղեմ 1966—1979:

³² Երևանի ձեռագիր հմր. 5232, էջ 241ա:

³³ Մ. Յ. Զ. Ս. Զ., հտ. Ը, Երուսաղեմ, 1977, էջ 194:

³⁴ Անդ, էջ 194—195:

³¹ Երևանի ձեռագիր հմր. 1357, էջ 128ա—բ: